

СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНВЕСТИВАННЯ В АГРОІННОВАЦІЙНИЙ СЕКТОР УКРАЇНИ

THE CURRENT STATE OF LEGAL SUPPORT FOR INVESTMENT IN THE AGRICULTURAL INNOVATION SECTOR OF UKRAINE

Кондратенко Д.Ю., к.ю.н.,

асистент кафедри земельного та аграрного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,

юрисконсульт

LLC "Budenergontazh", LLC "Probudservice"

Статтю присвячено теоретичному обґрунтуванню та аналізу підходів і проблем розвитку агроінноваційних відносин, а також встановленню місця правових норм, що регулюють ці відносини, у системі права України. Методологія проведеного дослідження правових засад інвестування в агроінноваційний сектор України базується на положеннях загальнонаукового діалектичного методу наукового пізнання. Для повнішого й ґрунтовного розкриття теми наукової статті були використані також формально-юридичний і формально-логічний наукові методи. Обґрунтовано висновок про те, що в системі аграрного права України агроінноваційні відносини належать до підгалузі агроінноваційного права в системі комплексної галузі аграрного права. Аргументується, що в майбутньому перспективним механізмом захисту персональних даних в агроінноваційній сфері стане використання технологій Blockchain, що дозволить забезпечити надійну синхронізацію та безпеку даних, а також унеможливить їх видозміну в результаті будь-якого несанкціонованого зовнішнього втручання. Запропоновано до сфери агроінвестування в Україні застосовувати позитивний досвід Франції, оскільки саме французька фінансово-правова модель залучення інвестицій в агроінноваційний сектор є найбільш привабливою та ефективною для імплементації в Україні. Надалі перспективним дослідженням у сфері стане визначення змісту агроінноваційних правовідносин, порядку їх виникнення, реалізації та припинення, а також аналіз їх юридичної природи. Особливо важливим питанням, що потребуватиме правового врегулювання, стане правове забезпечення застосування штучного інтелекту в агросфері як феномену, який не лише допоможе здійснити квантовий стрибок у сфері розвитку агробізнесу, але й має під собою певні ризики у сфері безпеки.

Ключові слова: агроінноваційний сектор, агроінновації, аграрне право, інвестиційні відносини, агростартапи, агрохолдинги, агрокластери, блокчейн.

The article addresses theoretical substantiation and analysis of approaches and problems of developing agricultural innovation relations, as well as the identification of legal norms that are aimed at regulating these relations in the legal system of Ukraine. The methodology of studying the legal basis of investing in the agricultural innovation sector of Ukraine is based on the provisions of the general scientific dialectical method. To highlight the topic of the present article more comprehensively and thoroughly, formal-legal and formal-logical scientific methods were also used. The conclusion is substantiated that in the system of agrarian law of Ukraine, agricultural innovation relations refer to the subbranch of agricultural innovation law in the system of complex branch of agrarian law. It is argued that a promising future mechanism for personal data protection in the field of agricultural innovation will be the use of Blockchain technologies, which will ensure reliable synchronization and security of data, as well as prevent any unauthorized external interference underlying their modification. It is proposed to make ample use of France's positive experience towards the field of agroinvestment in Ukraine, as the French financial and legal model of attracting investment in the agricultural innovation sector is the most expedient and effective to be implemented in Ukraine. Further research perspective is to determine the content of agricultural innovative legal relations, the succession of their emergence, implementation and termination, as well as analysis of their legal nature. Furthermore, an issue of particular importance requiring legal regulation will be the legal provision of applying artificial intelligence in the agricultural sphere as a phenomenon that is bound not only help in making a quantum leap in the field of agribusiness, but also entails certain security risks.

Key words: agricultural innovation sector, agricultural innovations, agrarian law, investment relations, agriculture startups, agroholdings, agro-based clusters, blockchain.

Актуальність дослідження. Підписання та ратифікація Верховною Радою України Угоди про асоціацію між Україною та ЄС знаменують нову епоху для українського народу в утвердженні демократичної, правової, соціальної держави на нових методологічних основах функціонування ринкової економіки, розбудови правової системи й державної влади й місцевого самоврядування, забезпечення реалізації прав і свобод людини й громадянина відповідно до міжнародних стандартів, а також гармонізації та адаптації українського законодавства до вимог законодавства й права Європейського Союзу [1, с. 210]. Главою 17 «Сільське господарство й розвиток сільських територій» зазначеної Угоди про асоціацію регламентовано, що співробітництво між Сторонами в галузі сільського господарства й розвитку аграрних регіонів серед іншого передбачається за такими напрямками:

1) сприяння розвитку сучасного й сталого сільськогосподарського виробництва, включаючи розвиток органічних методів виробництва й біотехнологій, зокрема шляхом впровадження передового досвіду в цих областях;

2) обмін знаннями й кращими практиками у сфері аграрної політики з метою сприяння зростанню економічного добробуту місцевих сільських громад;

3) підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору, ефективності й прозорості ринків, а також умов для інвестицій;

4) поширення знань шляхом навчання та проведення інформаційних заходів;

5) сприяння впровадженню інновацій шляхом проведення наукових досліджень і стимулювання розширення послуг сільськогосподарським виробникам;

6) проведення політики щодо якості сільськогосподарської продукції в галузі стандартизації, вимог до виробництва й схем якості й інше.

До того ж реалізація «Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015, зумовлює необхідність динамічного реформування аграрних відносин шляхом формування державної аграрної політики, спрямованої на вдосконалення сфери інноваційного, екологічно безпечного аграрного господарювання та диверсифікації видів економічної діяльності в межах сільських територій, впровадження альтернативної енергетики й підвищення інвестиційного іміджу держави. На поверхню проблематики подальшого інноваційного розвитку аграрного сектору впливає питання про його правове регулювання, яке виступає окремим важливим елементом у механізмі сталого розвитку держави.

Мета статті – проаналізувати теоретичні підходи й проблеми розвитку агроінноваційних та агроінвестиційних відносин і встановити місце правових норм, що регулюють зазначені відносини, у системі права України.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Теоретичною базою для підготовки статті послужило компаративне дослідження вітчизняного законодавства про інвестиційну діяльність та агроінновації як феномен сучасного аграрного права. Оскільки поняттєво-категоріальний апарат проблематики характеризується поліваріантністю та здебільшого наявністю фрагментарних досліджень правового регулювання розвитку агроінноваційного сектору в Україні, плування необхідних для формування авторських дефініцій, у дослідженні стало необхідним також звернення як до напрацьованих вчених, юристів, так і представників інших наукових напрямів. Так, теоретичним підґрунтям роботи послужили праці таких відомих дослідників, як Ю.Є. Атаманова, І.І. Бочкова, В.В. Носік, Д.Д. Задахайло, О.Р. Кібенко, К.О. Настечко, В.І. Семчик, П.Т. Саблук, О.Е. Сімсон, О.Ю. Старіков та інші. Дослідження феномену агроінвестиційної політики й агроінновацій в агробізнесі перебуває в полі зору переважно економістів і політологів, дослідження ж правників-аграрників не мають доктринального характеру, а тому залишається вчасним та актуальним.

Виклад основного матеріалу. Однією з проблем, що гальмує сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, вважається наявність правових перешкод до залучення інвестицій у сільське господарство, до яких професор В.І. Семчик відніс такі:

а) недосконалість і прорахунки щодо здійснення аграрної та земельної реформ, які призвели до парцеляції (подрібнення) сільськогосподарських підприємств (колгоспів, колективних сільськогосподарських підприємств, радгоспів);

б) недосконалість і колізії аграрного й земельного законодавства щодо створення рівних умов господарювання, оподаткування та інвестування вітчизняних та іноземних суб'єктів інвестиційної діяльності;

в) нестабільність законодавства;

г) низька інформованість населення, насамперед селян, про зміст законів;

д) відсутність громадського обговорення проектів законів, що стосуються регулювання інвестиційних відносин в аграрній сфері;

е) низька правозастосовна й виконавча дисципліна в сільському господарстві й у фінансовій сфері [2, с. 37–39].

На думку Д.Д. Задахайла, інноваційна сфера, а також інноваційні характери функціонування якщо не всіх, то більшості суспільних відносин вимагають системної законотворчої діяльності в міжгалузевому форматі. Разом із цим названа проблематика за своїм суспільним значенням нині потребує передусім конституційно-правового закріплення її найбільш вагомих і визначальних правових та організаційних складових частин [3, с. 431]. Натепер існує слушна пропозиція Ю.Є. Атаманової щодо розробок і прийняття Інноваційного кодексу України задля створення адекватної владної надбудови з відповідною компетенцією, що за своїм змістом могла б охопити весь арсенал правових засобів, механізмів і режимів, за допомогою яких держава може активно й ефективно впливати на становлення інноваційного суспільства, перехід до інноваційного характеру економічного розвитку, інноваційний спосіб господарювання, який має стати невід'ємною складовою частиною правового господарського порядку [4, с. 78, 354]. Видається, що основні засади державної інноваційної політики повинні мати секторальний характер, ураховуючи особливості окремих галузей економіки, особливо аграрного сектору.

Справедливо зауважує К. О. Настечко про те, що потреби розвитку конкурентоспроможного великотовар-

ного сільськогосподарського виробництва на інноваційній основі диктують використання механізмів корпоратизації та кластеризації. Такі механізми потребують лідера (інтегратора) – великого підприємства – передове або спільне переробне підприємство (продуктовий кластер), спільно створений орган міжгосподарського управління (територіально-виробничий кластер) та інше. Прикладом такої кластерної моделі виступає регіональний агрохімічний кластер як добровільне територіальне об'єднання суб'єктів агрохімічного сервісу (агрохімічних структур різних форм власності, виробників агрохімічних препаратів і сільськогосподарських товаровиробників) [5, с. 31, 32].

Крім кластерів сучасною формою залучення інвестицій у великотоварне сільськогосподарське виробництво стала поява в Україні агрохолдингів. В Україні проведено цілу низку комплексних досліджень, присвячених правовому статусу холдингів [6; 7; 8]. Водночас аналіз правового статусу саме аграрних холдингів залишається недостатнім. Холдингова організація підприємств сільського господарства й процес її створення в Україні дотепер чітко не визначені на законодавчому рівні. Згідно із ч. 1 ст. 2 Закону України від 15 березня 2006 року № 3528-IV «Про холдингові компанії в Україні» законодавство України про холдингові компанії складається із цього Закону, Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України, Податкового кодексу України, Законів України «Про акціонерні товариства», «Про господарські товариства», «Про інвестиційну діяльність», «Про режим іноземного інвестування», інших законів і нормативно-правових актів, що регулюють діяльність холдингових компаній та їх корпоративних підприємств, а також правове регулювання інвестування, в тому числі й в агроінноваційний сектор.

Дослідження діяльності, наприклад, агрохолдингів як форми організації агропромислового виробництва засвідчило, що основним шляхом їх створення виступає інвестування капіталу вітчизняного чи іноземного походження спочатку в переробну промисловість, що забезпечує значно швидший його обіг та окупність. Зокрема, це стосується олієжирової, борошномельної, хлібопекарської, цукрової, м'ясо-молочної промисловості. Наступним етапом капіталовкладень є сфера збуту продукції через розбудову логістики й власної торговельної мережі, зокрема через систему агрокластерів [9, с. 8, 9]. Отже, з появою аграрних кластерів та аграрних холдингових компаній в Україні відбувається розширення не тільки суб'єктного складу аграрних відносин, але й модель функціонування таких відносин, і відбувається інтеграція та взаємодія аграрних і господарських відносин.

Інновації в українському аграрному секторі в основному зумовлені функціонуванням агрохолдингів з іноземними інвестиціями та розвитком стартапів, що надають аграрним компаніям інноваційні послуги та рішення (див. деякі приклади праворуч). Ключовими напрямками для інновацій є: 1) точні сільськогосподарські рішення для моніторингу ґрунтів та посівів за допомогою системи віддалених датчиків (наприклад, датчиків вологості ґрунту), супутникових знімків, мультиспектральних камер та метеорологічних датчиків; 2) GPS трекери для сільськогосподарської техніки; 3) автоматизовані системи управління земельними банками агропідприємств; 4) дрони та відповідні алгоритми (наприклад, геопросторовий аналіз) для аналізу зображень в режимі реального часу та внесення добрив або засобів захисту сільськогосподарських рослин; 5) рішення для лабораторної діагностики та агрономічних досліджень; 6) рішення щодо управління енергоефективністю та використанням бензину; 7) автоматизовані зрошувальні системи; 8) стартапи, що запроваджуються в Україні тощо. В Україні вже працює низка національних компаній, які розробляють агро-стартапи, орієнтовані на Soft Farm. Зокрема це: інтегровані ІТ-рішення для рослинництва і тваринництва: журнали зоотехнічних захо-

дів; облік поголів'я; управління раціонами харчування; точне землеробство; агророзвідка і контроль посіву – GPS-моніторинг обладнання, аналіз супутникових знімків метеоспостережень; використання системи Ай Ті Лінкс (itLinx) – автоматизована зрошувальна система (автоматизоване водопостачання, моніторинг температури та вологості ґрунту); GPS відстежування – моніторинг споживання бензину «Агрилаб» (AgriLab); дистанційне зондування та аналіз ґрунту для малих та середніх аграрних господарств за допомогою безпілотників та мульти-спектральних камер.

Інноваційним напрямом в агробізнесі експертна середа вважає застосування технологій блокчейн (Blockchain). Зокрема, за допомогою технології блокчейну можуть укладатися смарт-контракти в агробізнесі та подальший контроль за їх виконанням. Смарт-контракт може виступати автоматизованою системою, що діє задля виконання договору, укладеного в іншій формі (автоматизовані системи, направлені на виконання договорів, сьогодні широко застосовуються банками, телекомунікаційними операторами тощо) [10, с. 91, 92]. Технології Blockchain надають можливість охопити усю інформацію про сільськогосподарську продукцію та харчові продукти із неї від початку розробки технології, процесу виробництва до реалізації кінцевого споживачем, зокрема при використанні QR-кодів, а лікарі – моментально дізнатися, якої якості продукт спожила особа в разі погіршення стану здоров'я [11].

Загалом інновації в агробізнесі можна розрізняють у таких сферах: а) створення нового сільськогосподарського продукту; б) нових технологій вирощування; в) забезпечення цифрового агровиробництва та ін. Останні найпоширеніші серед сільськогосподарських українських товаровиробників. Так, Законом України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» було встановлено, що технологічне оновлення та розвиток агропромислового комплексу виступає одним із стратегічних пріоритетних напрямів у 2011 – 2021 роках в Україні. Така позиція стала продовженням положень щодо аграрних інновацій, закладених Загальнодержавною комплексною програмою розвитку високих наукоємних технологій 2004 р. [561]. Законодавча увага до розвитку аграрних інновацій базується на необхідності невідкладного вирішення питань інноваційного техніко-технологічного забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції шляхом впровадження найсучасніших досягнень науки і техніки [12, с. 247].

Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства являє собою створення відповідної інноваційної інфраструктури щодо розробки або залучення нових технологій, продукції або послуг, організаційна, адміністративна діяльність, яка спрямована на використання та комерціалізацію наукових досліджень та розробок, що підвищують конкурентоспроможність підприємства [13, с. 20]. П. Т. Саблук свого часу справедливо підкреслював, що інноваційний процес та інноваційна інфраструктура в аграрній сфері мають свої особливості, зумовлені специфікою сільськогосподарського виробництва, що залежить від природних факторів, та використанням як засобів виробництва живих організмів і природних ресурсів [14, с. 36]. Дійсно, інноваційна діяльність у сільському господарстві має особливий об'єкт правового регулювання, наприклад, нові сорти рослин, породи тварин, технології вирощування, зберігання сільськогосподарського виробництва. Крім того, здійснення інноваційної діяльності має прив'язку до сезонності. Особливість цих інновацій полягає також в тривалому терміні окупності інновацій, необхідності адаптації рослин і тварин до різних територіальних кліматичних умов [15, с. 76]. З огляду на ці особливості інноваційна діяльність в аграрному секторі потребує свого унормування на законодавчому рівні.

О. Е. Сімсон визначає інноваційні правовідносини як відносини, що виникають між суб'єктами інноваційної

діяльності щодо передачі (використання, реалізації) об'єктів інновацій у підприємницькій сфері з метою отримання прибутку [16, с. 99]. При цьому слід зауважити, що інноваційні правовідносини мають характер різногалузевих, оскільки в них присутня як публічна-правова, так і приватноправова складові, а відтак мають змішану юридичну природу.

Загалом же законодавче визначення інноваційної діяльності закріплено у ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» та ст. 325 ГК України. Однак, якщо Закон визначає інноваційну діяльність крізь реалізацію науково-технічних розробок при створенні нових конкурентноздатних товарів і послуг, то Кодекс зводить цю діяльність до реалізації інвестицій з метою виконання довгострокових науково-технічних програм з тривалими строками окупності витрат і впровадження нових науково-технічних досягнень у виробництво та інші сфери суспільного життя. Водночас поняття інвестиції, зокрема й у сфері агробізнесу, значно ширше за інновації, оскільки в АПК інвестиції розглядаються як капітальні вкладення (довгострокові) в сільському господарстві, переробній промисловості, транспорті та в інших галузях АПК на відтворення, збільшення і вдосконалення основних фондів [17, с. 17]. Підкреслимо і те, що інвестиції у сфері агробізнесу виступають складним елементом правовідносин матеріально-технічного забезпечення діяльності сільськогосподарського виробника.

Висновки. В Україні ухвалено значну кількість нормативно-правових актів, які закріплюють курс на агроінноваційний розвиток держави та встановлюють напрями й механізми його реалізації. Однак більшість законодавчих положень так і не були реалізовані, особливо у сфері агроінноваційного сектору економіки, а чинність окремих положень було призупинено або їх взагалі вилучено, інші мають декларативний характер. Чинний стан правового забезпечення інвестування в агроінноваційний сектор не відповідає сучасним вимогам. Відтак ця сфера суспільних відносин через її значну суспільну вагу фактично стає комплексним предметом правового регулювання, однак потребує подальшого удосконалення.

Агросфера як особлива середа функціонування агробізнесу в Україні найближчим часом зазнаватиме все кардинальніших змін, пов'язаних з реалізацією агробізнесових стартапів саме на основі інвестиційних проектів. Особливо важливе питання, що потребуватиме правового врегулювання, стане сфера застосування технологій блокчейну в реалізації інноваційних стартапів в агробізнесі, а також технологій застосування штучного інтелекту як феномену, який у даний час реалізується або у формі програмного пакету (віртуальна платформа, чат-боти, програмне забезпечення в агроінженерії тощо, які не мають матеріальної оболонки), або ж програмно-інформаційного (застосування роботів в аграрному виробництві, дронів під час моніторингу земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва у сільському господарстві тощо).

Застосування штучного інтелекту не лише допоможе здійснити квантовий стрибок у сфері розвитку агробізнесу, а й несе за собою певні ризики у сфері безпеки, а відтак потребує імперативного правового впливу.

Оскільки в системі аграрного права як галузі вітчизняної системи права вже сформовано систематизовану сукупність правових норм, що регулюють відносини у сфері агроінвестування, прийшов час переосмислити усталені підходи до системи аграрного права. Аналізуючи питання стосовно місця агроінноваційних відносин в системі аграрного права України слід дійти висновки, що останні належать до підгалузі агроінноваційного права в системі комплексної галузі аграрного права.

Нарешті останнє важливе питання, що потребує окремого наукового пошуку виступає обрання взірця позитивної моделі розвитку агроінвестування на прикладі країни-члена Європейського Союзу, а саме Франції, де у найближчі роки на аграріїв чекає «потрійна революція» – цифрова, а також

у сфері роботизації виробництва, в тому числі сільськогосподарського, та генетичних технологій. Інвестиції в аграрний сектор (що плануються на рівні 2 млрд євро) дозволять збільшити продуктивність, відмовитися від деяких пестицидів, скоротити викиди CO₂, розвивати та підтримувати «біо-рішення» в аграрному секторі. На сьогодні у Франції налічується 215 інноваційних стартапів у сільському господарстві та харчовій індустрії. За обсягом залучених ними інвестицій (562 млн євро у 2020 році) Франція посідає перше місце у ЄС та п'яте місце у світі. Як уявляється саме французька фінансово-правова модель залучення інвести-

цій у агроінноваційний сектор є найбільш привабливою та ефективною для імплементації в Україні.

У подальшому перспективним дослідженням у цій сфері стане визначення змісту агроінноваційних правовідносин, порядку їх виникнення, реалізації та припинення, а також аналіз їх юридичної природи. Особливо важливе питання, що потребуватиме правового врегулювання, стане правове забезпечення застосування штучного інтелекту в агросфері як феномену, який не лише допоможе здійснити квантовий стрибок у сфері розвитку агробізнесу, але й має під собою певні ризики у сфері безпеки, та блокчейну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Носік В.В. Земельно-правові проблеми забезпечення сталого розвитку України. *Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 50-й річниці створення Донецького нац. ун-ту та 30-й річниці створ. каф. господарського права Донецьк. нац. ун-ту, м. Вінниця, 14–15 травня 2015 р. / за заг. ред. А.Г. Бобкової. Вінниця : ДонНУ, 2015. С. 209–211.
2. Семчик В.І. Правове регулювання інвестиційної діяльності у сільському господарстві. *Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання* : монографія / кол. авторів ; за ред. В.І. Семчика. Київ : ТОВ Юридична думка, 2008. 252 с.
3. Задихайло Д.Д. Інноваційний розвиток як предмет компетенції Уряду України: конституційно-правовий аспект. *Інноваційне інвестування в Україні: проблеми правового забезпечення* : колективна монографія / за наук. ред. Д.В. Задихайла. Харків : Юрайт, 2013. С. 389–440.
4. Атаманова Ю.Є. Господарсько-правове забезпечення інноваційної політики держави : монографія. Харків : «ФІНН», 2008. 424 с.
5. Настечко К.О. Правове регулювання публічно-приватного партнерства у сфері аграрного виробництва. *Правові проблеми публічно-приватного партнерства в аграрних і земельних відносинах* : монографія / за ред. В.І. Семчика, П.Ф. Кулинича. Київ : Наукова думка, 2015. С. 22–42.
6. Корпоративне управління : монографія / І.В. Спасибо-Фатеева, О.Р. Кібенко, В.І. Борисова ; за ред. проф. І.В. Спасибо-Фатеевої. Харків : Право, 2007. 500 с.
7. Кравець І.М. Правове становище суб'єктів організаційно-господарських повноважень : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 240 с.
8. Старіков О.Ю. Інвестиційна діяльність у сільському господарстві (на прикладі реформованих аграрних підприємств) : дис ... канд. екон. наук : 08.07.02 ; Київський національний економічний ун-т. Київ, 2002. 199 с.
9. Дем'яненко С.І. Агрохолдинги в Україні: добре чи погано? Німецько-український аграрний діалог. Київ : Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2008. 45 с.
10. Мамчур Л.В., Недибалюк О.Г. Цивільно-правові реалії допустимості використання смарт-контракту у договірних відносинах. *Історико-правовий часопис*. 2018. № 2 (12). С. 90–94.
11. Блокчейн плюс сільське господарство: як зміниться життя споживача і бізнесу. *Економічна правда*. 25 жовтня 2017 р.
12. Гадзало Я.М., Гладій М.В., Саблук П.Т. Аграрний потенціал України: напрямки розвитку : монографія. Київ : Аграрна наука. 2016. 332 с.
13. Герасименко А.А., Богачев Л.А. Инновационные проблемы сельского хозяйства современной Украины. *Молодий вчений*. 2014. № 5 (1). С. 27–30.
14. Саблук П.Т. Інноваційна модель розвитку аграрного сектору економіки України та роль науки в її становленні. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. Серія : Економіка та менеджмент*. 2016. № 9. С. 34–42.
15. Олійник О.В., Сидельнікова І.В. Інноваційна діяльність: особливості розвитку і активізації в аграрному виробництві. *Зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія : Економіка*. 2017. Вип. 17. С. 73–82.
16. Сімсон О.Е. Інноваційні правовідносини. Проблема ідентифікації та класифікації. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2010. № 5. С. 98–104.
17. Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання : монографія / за ред. В.І. Семчика. Київ : Юридична думка, 2008. 252 с.